

MÜRSƏLZADƏ GÜNEL RƏİS

BDU

Akademik Zahid Xəlilov 23

gunel.murselzadeh.qm@gmail.com

AZƏRBAYCAN VƏ YAPON DİLÇİLİYİNDƏ FEİLİN VALENTLİYİ HAQQINDA

Valentlik latın dilində valens olub, mənası güclü olan deməkdir. Bu termini kimyadan dilçiliyə Lucien Tesnière (1893-1954) tərəfindən gətirmişdir. Tenyerin tərifinə görə valentlik- xəbərin idarə etmək qabiliyyətində olduğu mübtəda və tamamlıqların miqdarıdır.

Valentlik nəzəriyyəsi feil və ya xəbəri mərkəzə alan qrammatik nəzəriyyədir. Müasir valentlik nəzəriyyəsi 1959-cu ildə Lucien Tesnière tərəfindən yaradılmışdır və feillərin atomlar kimi spesifik elementləri (tamamlayıcılar, aktantlar) bağlayaraq cümlələri qurması ideyasına əsaslanır.

Valentlik mütləq və fakultativ (könüllü, məcburi olmayan) olaraq 2 yerə bölünür. Mütləq valentlikdə söz hökmən onunla başqa bir sözün istifadəsini tələb edir. Məsələn: təmizlə feilinin mütləq valentliyi mübtəda və vasitəsiz tamamlıqdır. Cümlədə bu üzvlər işlənməzsə, cümlə natamam olacaq.

Təmizlə-natamam formadır.

Gülnar otağı təmizlədi- mütləq valentlik ilə tamamlanmış formadır.

Biz bu cümləyə əlavə sözlər əlavə edə bilərik. Həmin sözlər fakultativ valentliyi göstərəcəkdir. Yəni, həmin sözlər işlənsə də, işlənməsə də cümləmiz artıq tamamdır.

Azərbaycan dilçiliyində mütləq valentlik 3 qrupa ayrılır:

birvalentli- art, axsa, bərəl, qayna, soyu, öl, çürü və s.

Gözlər bərəldi.

Tarou öldü.

Meyvələr çürüdü.

Nümunələrdən görüldüyü kimi, birvalentli feillərə bir söz qoşmaqla cümləni tamamlamaq mümkündür. Cümlə bizə aydındır.

ikivalentli- aç, bax, bil, döz, əy, inan, yor, yerləş, yu, sev və s.

Sakaşita qapını açdı.

Ryutaro filimə baxır.

Hiqashi dinə inanır.

Nümunələrdən görüldüyü kimi, ikivalentli feillərdə cümlənin aydın olması üçün bizə subyekt və obyekt lazımdır.

üçvalentli- ayır, at, boya, ver, qat, de, dilə, cala və s.

Ata uşağı anasından ayırdı.

Tarou kitabı müəlliməyə verdi.

Ryuqava yumurtanı una qatdı.

Nümunələrdən göründüyü kimi, üçvalentli feillərdə bizə cümləni tamamlamaq üçün üçüncü bir obyektə də ehtiyac yaranır.

Azərbaycan dilçiliyinə uyğun gəlməsə də, bəzi dillərdə dörvtvalentli və valentsiz (avalent) feillər də vardır.

Valentlik nəzəriyyəsinə feil cümlənin zirvəsi hesab olunur və bu nəzəriyyə verbosentrik adlanır. Bir mətni sadələşdirmək istəyiriksə, onu xəbərə qədər sadələşdirə bilərik. Bununla da xəbərin dominant rolu təsdiqlənmiş olur.

Azərbaycan dilçiliyində valentliyin dəyişən kateqoriyaları 4 semantik rola malikdir:

1. Agens- feildə olan hərəkətin sahibi, icraçısı
Sakura gülü suladı. (agens=Sakura)
Yamada meyvə dərtdi. (agens=Yamada)
2. Patiens- hərəkətin yönəldiyi obyekt
Sakura gülü suladı. (patiens=gülü)
Yamada pişiyi yemlədi. (patiens=pişiyi)
3. Resipient- icraçı tərəfindən müəyyən bir vəziyyətə salınmış canlı obyekt.
Obyektin canlı olması mühümdür.
Uşaq anasını əsəbləşdirdi. (resipient- anasını)
Tarou Sakuranı ağlatdı. (resipient- Sakuranı)
4. Alət- hərəkətin yerinə yetirilməsində iştirak edən cansız alət və ya vasitə.
Yamada parçanı qayçı ilə kəsdi. (alət=qayçı)
Sara adını karandaş ilə yazdı. (alət=karandaş)

Feilin növləri - diatezlər

Diatez- feilin məna növlərini bildirir.

Azərbaycan dilində qrammatik diatez kateqoriyasının reallaşmasını əks etdirən diatez sistemi:

1. İlkin diatez (aktiv növ)

İlkin diatezdə agens mübtəda, patiens, resipient və lokativ tamamlıqla ifadə olunduğunu görə bilərik.

İlkin diatez ünsiyyət prosesində daha çox işlədilərək, aktiv konstruksiya adlanır.

Nərimin Kamilin şalvarını, onun söyüşlərini eşidərək ütüləyirdi.

2. Passiv diatez (məchul növ)

Passiv diatez ilkin diatezin tam əks formasıdır. Burada patiens və ya resipient mübtəda kimi çıxış edir. Agens isə agentiv tamamlıq vəzifəsində çıxış edir.

Agentiv tamamlıq Azərbaycan dilində “isim+tərəfindən qoşması” ilə düzəlir.

Qalib ordu xalq tərəfindən təntənə ilə qarşılandı.

3. Şəxsiz diatez

Şəxssiz diatez passiv diatezə çox bənzəyir. Burada da agens mübtəda ilə ifadə edilmir. Burada tamamlıq önə çəkilir. Şəxssiz diatez təsirsiz feillər əsasında formalaşır. Vasitəli tamamlıq öz mövqeyini saxlayır.

İclasda maaşların qaldırılmağı barəsində danışdılar.

İclasda maaşların qaldırılmağı barəsində danışıldı.

4. Absolyutiv diatez

Absolyutiv diatezə keçiddə semantik və sintaktik aktantlar arasında müəyyən mənə tipləri var. Azərbaycan dilində üç mənə tipi müəyyən edilib:

Bacarıq- müəyyən bacarıq, vərdişi bildirir.

Gözləriniz görür? Görür.

Məşğuliyyət- müəyyən işlə məşğul olma reallığını göstərir.

Kitabxanada oxuduq.

Onunla görüşüb, yüngülcə yedik.

Səciyyələndirmə- subyektin xasiyyətini, hal-vəziyyətini göstərir.

Son zamanlar gənclər gec evlənilirlər.

5. Kvazipassiv diatez

Kvazipassiv diatezdə passiv diatezdə olduğu kimi tamamlıq mübtəda mövqeyinə keçir.

İnsan tənha meşəni gəzməz.

Meşə tənha gəzilməz.

6. Refleksiv diatez

Refleksiv diatezə keçid zamanı ilkin tamamlıq mövqeyi ləğv olunur. Refleksiv konstruksiyada cümlə bir vahid azalır. Refleksiv diatezdə canlı subyektin iş-hərəkəti öz üzərində gördüyü ifadə edilir.

Sara boyandı.

Qonaqlar yuyundu.

7. Resiprokal diatez

İlkin diatezədən resiprokal diatezə keçiddə hal şəkilçiləri vasitəsilə formalaşan tamamlıq artıq, ilə qoşması ilə işlənən tamamlıqla əvəz olunur.

Mütləq Mahiri görməliyəm.

Mütləq Mahir ilə görüşməliyəm.

Yapon dilçiliyində də feil (動詞-douşi) mövzusu dilçiliyin ən geniş sahəsini əhatə edir. Yapon dilçiliyində danışdığın partnyora görə dilin səviyyələrə görə dəyişməsi, hansı hisslər ilə danışdığını göstərmək üçün istifadə olunan qrammatik sonluqlar, həmçinin feilin növlərinə fikrini daha dəqiq ifadə etmək üçün əlavə olunan qrammatik sonluqlar feil mövzusu daha da zənginləşdirir.

Yapon dilçiliyində feillər, hətta qruplara ayrılır. Üç növ qrup vardır, hansı ki, bu qruplar feilin qrammatik sonluqlarına və növlərinə görə dəyişirlər. Feilin qruplara ayrılması yapon dilini öyrənməyə başlayanlar üçün çox çətin və yadda qalmayan bir hissəni təşkil etsə də, yapon dilini öyrəndikcə, feillərin növləri artdıqca bu qruplar bizim köməyimizə çatır.

Birinci qrup feillər sonu i (い) ilə bitən feillərdir:

行きます(ikimasu), 帰ります(kaerimasu), 泳ぎます(oyogimasu) və s.

İkinci qrup feillər sonu e (え) ilə bitən feillər daxildir:

食べます(tabemasu), 見せます(misemasu) və s.

Üçüncü qrup feillərə iki feil daxildir:

します(şimasu), 来ます(kimasu)

Feil mövzusu çox geniş olduğu üçün onun haqqında səhifələrlə yazmaq mümkündür. Bu məqalədə isə feil mövzusunun bir hissəsi olan yapon dilində feilin valentliyi haqqında məlumat veriləcək.

Yapon dilçiliyində feillər valentliyinə görə üç hissəyə ayrılır:

Birvalentli feillər: 運動する-undousuru、泳ぐ-oyoqu、働く-hataraku、休む-yasumu və s. (idman etmək, üzmək, işləmək, istirahət etmək)

私は休んでいます。 Mən dincəlirəm.

Vataşi va yasunde imasu.

İkivalentli feillər: 座る-suvaru、歩く-aruku、埋める-umeru、歩く回る-arukumavaru və s. (oturmaq, gəzmək, basdırmaq, ətrafı dolaşmaq)

太郎さん公園を歩いています。 Cənab Tarou parkı gəzir.

Tarou san kouen o aruite imasu.

Üçvalentli feillər: 離れる-hanareru、引き揚げる-hikiageru、降りる-oriru、出る-deru və s. (ayrılmaq, pul çəkmək, düşmək, çıxmaq)

私はATMからお金を引き揚げました。 Mən ATM-dən pul çıxartdım.

Vataşi va ATM kara okane o hikiagemashi.

Yapon dilində valentliyi yaradan baza feillər mövcuddur. Bunlara məchul növ (受身系-ukemikei), icbar növ (使役系-şiekikei) və bacarıq növ (可能系-kanoukei) feillərini misal gətirmək olar.

Bacarıq növ (可能系-kanoukei) ilə valentliyin ifadəsi haqqında nümunələrə baxaq:

バナナも食べられる。

Banan yeyə bilər.

Banana mo taberareru.

バナナを食べることができる。

Banan yeyilə bilər.

Banana o taberu koto qa dekiru.

ミルクなら飲める。

Süd olarsa içə bilər.

Miruku nara nomeru.

ミルクを飲むことができる。

Süd içilə bilər.

Miruku o nomu koto qa dekiru.

Məchul növ (受身系-ukemikei) ilə valentliyin ifadəsi haqqında nümunələrə baxaq:

私は先生にほめられた。

Mən müəllimə tərəfindən tərifləndim.

(tərifləndim)

Vataşi va sensei ni homerareta.

先生が私をほめた。

Müəllimə məni təriflədi.

Sensei qa vataşi o hometa.

İcbar növdə olan feillər (使役系-siekikei) ilə nümunələrə baxaq:

息子はサッカーを習います。Oğlum futbol öyrənir.

Musuko va sakkaa o naraimasu.

息子にサッカーを習わせます。Oğluma futbol öyrətdirirəm. (Oğlumu futbola göndərirəm)

Musuko va sakkaa o naravasemasu.

Ədəbiyyat siyahısı:

1. Vüqar Sultanov, Azərbaycan dilində valentlik dəyişən kateqoriyalar, Bakı, 1997, 97s.
2. Cəlilbəyli O.B, Yapon dilində feillərin leksik-qrammatik kateqoriyalarının bəzi xüsusiyyətləri, Bakı, 2007, 147 s.
3. Minna no Nihongo 2, Tokyo, 2013
4. Takano Ogino, Hitoshi İсахara, Kazuhiro Kobayashi, The Valency patterns of Japanese Verbs Extracted from the EDR corpus, Tokyo, 7 s

Günəl Mürsəlzadə

AZƏRBAYCAN VƏ YAPON DİLÇİLİYİNDƏ FEİLİN VALENTLİYİ HAQQINDA

Xülasə

Açar sözlər: feilin valentliyi, yapon dilçiliyi, feilin növləri, birvalentli feil, ikivalentli feil, üçvalentli feil.

Məqalədə həm Azərbaycan, həm də yapon dilçiliyində geniş araşdırılma aparılmayan feilin valentlik mövzusunda bəhs edilir. Digər dillər ilə müqayisədə Azərbaycan dilçiliyində valentlik mövzusunda araşdırmalar, hələ Azərbaycan dilinin müstəqil bir dil kimi formalaşmadığı dövrlərdə aparılmışdır. Həmin dövrlərdə Azərbaycan dili Azərbaycan türkcəsi adlandırılmışdır. Müqayisəli təhlil kimi verilən dil rus dili olmuşdur. Azərbaycan dilçiliyində valentlik kateqoriyalarından danışdıqda bölünən kateqoriyalar daha çox ümumi xarakter daşımış, araşdırmaları aparan dilşünaslar türkoloqlar idi. Bu mövzunun yenidən tədqiqat edilməsi, daha aydın bir informasiya mənbəyinə ehtiyac yaranır. Məqalədə həm də yapon dilçiliyində feillər və onların növləri barəsində məlumat vardır. Yapon dilçiliyində feilin işlənmə yeri çox genişdir. Yapon dilçiliyində çətinlik yaradan hissələrdən biri də feillərin formalarının çox olmasıdır. Yapon dilçiliyində xüsusi qrammatik sonluqlar vardır ki, feilin müxtəlif formalarına qoşularaq cümlədə mənanı tamamilən dəyişir. Qeyd etdiyimiz məqamlar feil mövzusunda tədqiqatlar aparılmasını zəruri edir.

Гюнель Мурсалзаде

О ВАЛЕНТНОСТИ ГЛАГОЛА В АЗЕРБАЙДЖАНЕ И ЯПОНСКОЙ ЛИНГВИСТИКЕ

Резюме

Ключевые слова: : валентность глагола, японское языкознание, виды глаголов, одновалентный глагол, двухвалентный глагол, трехвалентный глагол.

В статье рассматривается тема валентности глагола, которая как в азербайджанском, так и в японском языкознании широко не исследовалась. По сравнению с другими языками исследования валентности в азербайджанском языкознании проводились в то время, когда азербайджанский язык еще не сформировался как самостоятельный язык. В те времена азербайджанский язык назывался азербайджано-турецким. Языком сравнительного анализа был русский. Что касается валентных категорий в азербайджанском языкознании, то разделяемые категории носили более общий характер, а лингвисты, проводившие исследование, были тюркологи. Необходимо повторное исследование этой темы, более четкий источник информации. Также в статье содержится информация о глаголах и их видах в японском языкознании. Японская лингвистика также располагает очень широким набором глаголов. Одной из сложных частей японского языкознания является большое количество глагольных форм. В японском языкознании существуют особые грамматические окончания, которые присоединяются к разным формам глагола и полностью меняют смысл предложения. Указанные нами моменты делают необходимым провести исследование на тему глаголов.

Gunel Mursalzade

THE VALENCE OF THE VERB IN AZERBAIJAN AND JAPANESE LINGUISTICS

Summary

Key words: verb valence, Japanese linguistics, verb types, univalent verb, bivalent verb, trivalent verb.

The article deals with the topic of valence of the verb, which has not been extensively researched in both Azerbaijani and Japanese linguistics. In comparison with other languages, studies on valence in Azerbaijani linguistics were conducted at a time when the Azerbaijani language was not yet formed as an independent language. During those times, the Azerbaijani language was called Azerbaijani Turkish. The language given as a comparative analysis was Russian. When talking about valence categories in Azerbaijani linguistics, the categories divided were more general, and the linguists who conducted the research were Turkologists. Re-research of this topic, a clearer source of information is needed. The article also contains information about verbs and their types in Japanese linguistics. Japanese linguistics

also has a very wide range of verbs. One of the difficult parts of Japanese linguistics is the large number of verb forms. In Japanese linguistics, there are special grammatical endings that are attached to different forms of the verb and completely change the meaning in the sentence. The points we have mentioned make it necessary to conduct research on the subject of verbs.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 10.04.2024

Çapa qəbul olunma tarixi: 24.04.2024

**Rəyçi: Uzaq Şərq dilləri və ədəbiyyatı kafedrasının müdiri prof. O.B. Cəlilbəyli
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur**